

“TÜRKIY XALOLAR FOLKLORINING QIYOSIY O‘RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

ALI ŞIR NEVÂYÎ’NIN MÜNŞEAT’INDA TALEP CÜMLELERİ

Seyhan TANJU,

Prof. Dr. Tanju

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,

Öğretim Üyesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı

ORCID: 0000-0002-1283-0920

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15290969>

Resume. Yazılı belgelerle Türkçenin Köktürkler döneminden beri diplomatik bir dil olarak kullanıldığını takip edebiliyoruz. Belgelerdeki dilin gelişmişliğine bakarak bu tarihin daha gerilere gittiğinin de tahmin ediyoruz. Kutadgu Bilig’de dilin kullanımı, söz söyleme ilgili çokça beyit bulunur. Türkçenin farklı tarihî lehçeleriyle ortaya konulan bazı eserlerinde de bu konu üzerinde hassasiyetle durulur. Eski Türkçenin son iki dönemi Eski Uygur ve Karahanlı dönemlerine ait bitigler, yarlıklar ve daha pek çok farklı resmî belgede temelleri atılmış, kendine mahsus binası, üslubu olan bir form bulunmaktadır. Bu geleneğin Timürlüler döneminde de devam ettirildiğini hatta Eski Uygur Türkçesindeki gibi Türk yazısı denilen Uygur alfabesiyle mektupların yazıldığını görüyor, öğreniyoruz.

Mektup inşasında “talep ol kim”, “iltimas ol kim”, “ümmid ol kim” gibi geçiş formülleriyle başlatılan bölümlerde dile getirilen dua, emir, arz, rica, istek kurguları Türkçenin zengin ifade gücünü ortaya koyacak farklı şekillerde kullanılmaktadır. Çalışmamızda Ali Şir Nevâyî’nin Münşeat’i üzerinden resmî belgelerdeki talep cümlelerini söz varlığı ve tercihi, sentaks, ilm-i siyaset üslubu bakımından değerlendireceğiz. Ayrıca astın üste, üstün asta yazdığı resmî belgelerdeki ortak yönler, farklılıklar üzerinde de durmaya çalışacağız. Çalışmayı yapmaktaki amaçlarımızdan biri günümüzde kaybolmaya yüz tutan hiyerarşik ilişkiye göre dil kullanımının örneklerini ve özelliklerini hatırlatmaktır.

Anahtar kelimeler: Ali Şir Nevâyî, Münşeat, Talep cümleleri, sentaks, üslup.

I. Türkçe Mektup Yazımında Türk Üslubu ve Fars Üslubu

Türk tarihinde mektup yazma geleneği kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Hunlara, Köktürlere kadar inmektedir. Resmî ve gayr-ı resmî yazılmış mektup/inşa bulunmaktadır. Devletlerde inşa daireleri kurulmuş, bitigçi/bahşı/kâtip/sır kâtibi gibi yetiştirilmiş itibar sahibi resmî görevli kişiler buralarda çalıştırılmıştır. Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Timürlüler, Selçuklular, İlhanlılar, Altın Ordu, Memluk Kıpçak, Eski Anadolu sahasında Türk üslubu ile Türkçe, Fars üslubu ile Farsça diplomatik mektuplar çeşitli makamlar arasında ve farklı amaçlarla kaleme alınmıştır¹. Araplarda

¹ Mesela II. Memlûklü devletinde Sultan Berkuk’un sarayında İnşa Divanı bulunur ve İnşanın kitabı tüm terminolojisiyle yazılmıştır. Timür Han ile yazışmalar zamanında İnşa Divanı’nda görev yapan, Kahire yakınındaki Kalkaşende köyünde doğan Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (doğ. 756 /1355 - öl. 821/1418), 28 Şevval 814/12 Şubat 1412’de tamamlamıştır. *Şubhu’l-a’sâ*’nın giriş kısmında kitâbet sanatı, kâtipin başlıca özellikleri, Dîvân-ı İnşâ’nın yapısı ve müellifin zamanına kadar tarihi seyri ele alınmış, Üçüncü bölümde künye ve lakaplardan bahsedilerek halifelere, müslüman hükümdarlara, gayri müslim devlet başkanlarına, saray mensuplarına ve askerî erkâna, devletin idare teşkilâtında ve taşra teşkilâtında görev alan kişilere verilen lakaplara dair bilgi alfabetik sırayla

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

doğup gelişen inşa metodunun Fars diplomatik yazışmasını etkilemesi, Selçuklular döneminde divan hizmetlerinde Farsların görev almaları ve medrese eğitim dilinin Farsça olması sebebiyle yapılan Farsça resmi yazışmalar, Türk inşasını ve üslubunu etkilemiştir; ancak siyasî erki elinde bulunduran Türkler inşa üslubunun belirleyicisi olmuş, Farsî katipler Türk üslubuyla ve bunun etkisi altında mektupları kaleme almışlardır. Aslında bu Fars üslubunun temelleri Gazneliler döneminde atılmış, Selçuklular döneminde ilerlemiş Türklerle etkileşim içinde gelişmiş sade, akıcı bir üslup, Horasan üslubudur. “Sâmânîler ile Gaznelilerin ilk dönemlerinde yazılan resmî mektuplar, mürsel denilen sâde nesirle yazılmış olup anlaşılır bir üslûba sâhiptir. Sade bir Farsçayla yazılan mektuplarda Arapça kelimeler, terimler hâricinde kullanılmamıştır. Sözün süslenmesi için şiire, âyet, hadîs ve rivâyetlere yer verilmiştir. Kısa ve sıralı cümleler kullanılmış, anlam ön plânda tutulmuştur. Fiil tekrarına başvurularda konuşma diline yaklaşmıştır.”². Timürlüler döneminde bir yandan Türk üslubuyla diplomatik yazışmalar devam ederken diğer yandan yeni arayışlara, var olan türün üslupça zenginleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Semerkand'ta, Herat'ta ilim ve sanat ekollerine paralel olarak hat ve kitap sanatlarına, hattatlık ve katipliğe, edebiyat ve güzel sanatlara gereken önem verilir. Timür Han ve oğulları, torunları bizzat hattatları teşvik eder, başarılı olanları ödüllendirir, *Münşeât* hazırlanır. Timür Han'ın torunu, Şahruh'un oğlu Baysungur Mirza (doğ. 21 Zilhicce 799 / 15 Eylül 1397 – öl. 837 / 1434) hattattır, babasının faaliyetlerini hızlandırır, Herat'taki kütüphanesi sanat merkezi işlevini görür, devrin hattat, nakkaş, müzehhip, mücellitleri kıymetli eserler ortaya koyarlar. Kütüphane müdürü 1421'de Azerbaycan'da Türkmenlerle yapılan savaştan dönerken beraberinde getirdiği Türkçenin yazımı için geliştirilen nestalik hattatı Mirza Cafer-i Tebrizî'dir.

Milletlerin yaşam şartları, düşünce yapıları, yaradılış özellikleri kısacası millî kimlik farklılıklarına paralel olarak kendilerine mahsus, birbirlerinden farklılık gösteren karakteristik özelliklere sahiptirler. Türklerle Farslar daima birbirleriyle dil teması içinde bulunmuşlar, bunun doğal sonucu olarak birbirleriyle etkileşim içinde olmuşlardır. Şair ve yazarlar da eserlerinde kullandıkları üslupta buna açık bir yapı

kaydedilmiştir. Dördüncü bölüm yazışmalar konusuna ayrılmış olup eserin tarihî malzeme bakımından en zengin kısmını oluşturur. Müellif burada çeşitli belgelerden, halife ve hükümdarlar tarafından gönderilen mektuplardan örnekler sunmaktadır. Beşinci bölümde gizli haberleşme usullerinden bahsedilmiş, ahidnâme, biatnâme, askerî, dinî ve idarî görevlere yapılan tayinlerle ilgili yazışmalara örnek verilmiştir. Altıncı bölüm imtiyazlar, muhtelif takvimlerin birbirine çevrilmesi hakkında bilgiler içerir (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kalkasendi>; Güneş 2021: 76-77).

² Hasan Gültekin. İnşâ ve Tarihî Gelişimi, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 13. 2009: s. 325.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

sergilerler. Hususiyle edebî eserlerini Türk üslubuyla yazdığını *Garâyibü's-Sıgâr*'ın başındaki *Dibace*'de ifade eder:

yana mesnevî bile kaşâyiddin başka /kim/ -inşâ'allâh alar dağı her kaysı başka mücellid bolğay- her nev' şî'rlerdin meselâ: rûh-efzâ muhammeslerbarça hamse-zînet ve revân-âsâ müseddesler barça sitte-rütbet ve müfid rubâ'iyât barça letâfet-âmîz ve nâfi' mukatta'ût barça menfa'at-engîz ve dil-pezîr müstezâdlar barçanıñ vaz'ı zâvidü'l-hadd ve bî-nazîr ferdler barça lutf u revânlıkda müfred ve nâmî mu'ammâlar barçası at yaşurmakta sâtir ve kirâmî luğazlar barçanıñ mestünluğı zâhir ve müselsel terci'ler barça mergûb ve mu'tedil tuyuğlar barça Türkî üslûb bu ebyât zeylide muhayyel ve bu eş'âr haylıda müzeyyel boldı (Paris Bibliotheque National Supplément turc 317: 5b/3-7)

Ali Şir Nevâyî ML'de her ne kadar Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü savunsa da bunu öz Türkçecilik olarak elbette yorumlamak mümkün değildir. Türk diliyle yazarken yenilikçi yönüyle onu farklı üsluplarla zenginleştirmekten hiç kaçınmaz, nesirde atını daha çok dizginlerken, nasımda serbest bırakır.

Bilig tahtı üzre çıkıp olturay

Hayâl elçisin her taraf çapturay (Sedd-i İskenderî V/399).

Türk üslubuyla yazmanın yanı sıra *Hazâyinü'l-Meânî*'yi tasnif ederken eski şiirlerini Keşmîrî, Rûmî, Hıtâ vü Hotenî üsluplarıyla süslediğini, bunlara Hüseyin Baykara'nın ilavelerde bulunduğunu *II. Dibace*'sinde açıkça beyan eder:

Keşmîrîsi sihr-sâzlığda dil-rubâve dil-keş ve Rûmîsi Türk-tâzlığdakâfir-âyin ve ferengîveş ve Hıtâyîsi hûn-rîzlığde nâvek-zen ve şîr-şikârve Hotenîsi fitne-engîzlığda şîr-efkenve gazâle-kirdâr bu şemâyil ve âyin bileve bu zîbâlığ ve tezyîn bile Sultân-ı Şâhib-kırân'nıñ harem-i sarâyığa kiyürür êrdim (II. Dibace, Nuruosmaniye 3999; Derkenar: 25b/26-27).

Bunun yanı sıra *Mîzânü'l-Evzân*'da belagatte Çağatay lafzından yararlandım derken sarayda kullanılan zengin edebî dile işaret eder, Acem şairlerinin göstermiş oldukları bütün sanatları, üslup özelliklerini Çağatay lafzıyla söylediğini beyan ederken Fars üslubunu Türk şiirine kazandırdığını açıklamış olur. “‘Acem şu 'arâsı ve Fûrs fuşahâsı her kaysı üslûbda kim söz 'arûsığa cilve vü nümâyiş birip irdiler, Türk tili bile kalem sürdüm ve her niçük kâ'idede kim ma'nî ebkârığa zîb ü arâyiş körgüzüp irdiler, Çağatay lafzı bile raqam urdum, andağ kim tâ bu mezkûr bolğan til ve lafz binâsıdur, hîç nâzımğa bu dest birmeydür ve hîç râqımğa bu müyesser bolmaydur. (ME, sf. 11)” sözlerinden Ali Şir Nevâyî'nin farklı üslupları bildiğini ve kullandığının delilidir. *Münşeat*'ta da yapmak istediği budur.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Ali Şir Nevâyî de hususiyle 1487'de vali olarak gönderildiği Esterabad'da iken padişaha ve az sayıda başka kişilere yazdığı mektuplarında resmî inşalarda Türk üslubunun kullanıldığını belirtir. *Münşeât* 1487'lerde yazılmaya başlanmış mektupların 1498-1499'da tasnif ve tanzimiyle meydana getirilmiş olmalı. Elimizde Farsça mektupları da bulunan Ali Şir Nevâyî'nin *Münşeât*'ı, aralara serpiştirilmiş bilgileri bir kenarda tutarsak inşa kaidelerini öğretmekten ziyade bu kurallara riayet ederek Türk üslubuyla yazılan mektuplara Fars üslubunda gördüğümüz nesirdeki belâgat ve fesâhati kazandırmak isteğiyle yazmış olduğu mektuplar ışığında Fars üslubunun uygulamalı örneklerinin toplamıdır. Eserin tasnif sebeplerini şu cümlelerle açıklar:

Ecille-i aşhâb allıda andağ ma'rûz bolur ve e'izze-i ahhâb hidmetide andağ 'arzğa yetkürülür kim Etrâk inşâsıda ve bu ehl-i idrâk beyân u edâsıda kim birev birevge ruğ'a yazğay ya ol kişi ol ruğ'ağa cevâb bitigey dağı ruğ'a keltürgen kaşidnı kaytarğay, elfâzı letafetdin mu'arrâ ve terâkibi belâğatdın müberrâ êrdi, edâsı rengin fikirâtdın nümâyişsiz ve mazmûnı rengin ebyâtdın ârâyişsiz ve mukâbelede Fârisî elfâznı inşaları dil-pesend ve mekâtîbde imlaları nâ-ma'dûd. Ve hayâlğa andağ keldi kim Türk elfâznı dağı ruğ'aları hem ol mişâl bile bitilgey ve bu tilniñ nâmelerin hem uşol minvâl bile şebt itilgey. Az fırsatda bu ruğ'alar (12) cem' bolup êrdi ve nâmeler yığılıp êrdi kim bu evrâk zımnıda şebt boldı (M, sf. 1, 1b/6-11)

[Türklerin yazışmaları ve anlayışlı kimselerin açıklama ve tavırları ile bir kişi bir kişiye hitaben bir şey yazdığına veya bir kişi gelen yazıya cevap verdiğiğinde ya da yazıyı getiren ulağı geri döndürecek olduğunda, sözleri güzel olmaktan uzak, yazdıklarının düzeni özensiz, edaları hoş nüktelerden yoksun ve içeriği de güzel beyitlerle bezenmemiş olurdu. Buna karşılık Farsça yazılan inşalar gönlü okşayıcı ve imlaları da oldukça özenli idi. Türkçe ile yapılan yazışmaların da Farsçadakiler örnek alınarak yapılması ve bu dilin mektuplarının da Farsça mektuplar gibi olması gerektiğini düşündüm.” (M, sf. 65)].

II. Türkçe Mektupların Binası

Prof. Dr. Vahit Türk'ün 4056 numaralı Fatih nüshasını esas alarak düz metin olarak neşrettiği *Kitâb-ı Münşeât*'ı çalışmamızda kaynak olarak kullandık. Bu eserde binasına göre biri Farsça 109 mektup tespit ettik, Tursunov neşrinde sona eklenen 3 mektubu da ilave ettiğimizde elimizde Ali Şir Nevâyî'nin 111 Türkçe mektubu bulunmaktadır. *Münşeât* neşirlerinde özellikle mektubun başından çıkartılan bölümler bulunması sebebiyle doğru olarak mektup sayısını belirlemelerde farklılıklar bulunmakta, iki mektup tek mektup sayılmaktadır. Özbekistan'daki neşirlerde

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

mektuplari Yunus Tursunov (1986), Süyüme Ganiyeva-Kadircañ Ergaşev (1998) inşalarına bakarak tespit etmişlerdir; ancak mektup sayısında farklılık bulunmaktadır. Bu neşirlerde hangi nüshanın esas alındığı, metnin elyazmasındaki sayfa satır numaraları yazılmamıştır. Tursunov'un 2016'da neşrettiği kitabında 110, Süyüme Ganiyeva-Kadircañ Ergaşev neşrinde 103 mektup bulunmaktadır. 111 Türkçe mektubun 104 tanesi Hüseyñ-i Baykara'ya yazılmış olup 51'i cevapnâmedir; 3'ü Bediüzzaman Mirza'ya, 1'i Mevlânâ Kâsım'a, 1'i Mirza dilinden Manzum-mensur mersiye, 2'si niyâz mektubu ve münacaattır.

Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren yarlıg/nişan/inayetname, bitig, suyurgal, arzdaşt, ilam, vasiyetname ve başka türlerde yazılmış ve bugüne kalmış inşalar üzerinde çeşitli metin neşirleri, çalışmalar yapılmış, yapılmaktadır. Bu mektupların metin kısımlarında ana hatlarıyla muhataba göre değişiklik gösteren hitap, mektubun yazılma sebebine uygun olarak arz/ilam, talep ve iyi dilek bölümleri bulunur; ancak aralarında *Münşeat*'ta olduğu gibi geçiş formülleri kullanılmamaktadır.

Mektupların inşası yazıldığı kişiye, türüne göre değişiklik göstermektedir. İnşasındaki bölümler de buna bağılı olarak değişmektedir. Bizce *Münşeat*'ta yer alan mektupların, bazı bölümleri çıkartılanları hariç tutarsak, binası/inşası şu şekildedir:

I. Mukaddime (Giriş protokolü): Mektup yazma geleneğine bakıldığında Giriş kendi içinde, 1. Tuğra, 2. Unvan/ elkap/sernâme/hitap, 3. Konu, 4. Davet, 5. Dua bölümlerinden oluşur veya mektup doğrudan Nevâyî tarafından “mukaddemât” olarak adlandırılan bir girizgâh ile başlar. *Münşeat*'ta tuğra bölümünü görmüyoruz, az sayıda mektupta elkap örneğini görüyoruz; ancak dua ile ilgili çok zengin örnekler yer almaktadır. Bazı mektuplarda tuğra, unvan/elkab/sernâme/hitap ile ilgili bilgilere rastlıyoruz.

II. Muhteva (Bağlam): Geçiş formülü, ilgi, nakil/iblağ (arzadaşt ve/veya arz) + geçiş formülü + talep (ümit, iltimas veya emir / tazir), bağlama formülü.

III. Sonuç (Hatime, kapanış protokolü): Gönderiliş şekli, tarih, yer, mühür ve son dua bölümlerinden oluşur.

Talep cümleleri *Münşeat*'tamektupların muhteva bölümünde yer almaktadır. İki tür talep bölümü bulunmaktadır:

1. Arzadaştın başında yer alan *kulluk dua* ve sonunda yer alan nesir, nazım veya nesir ve nazım birlikte yazılmış, yüklemi çoklukla 2. veya 3. şahıslarda emir kipiyle çekimlenmiş fiilli dua cümlesinde/cümlelerinde arzadaştın yazıldığı muhataptan değil de muhatap için Tanrı'dan talep bulunmaktadır. Örneklerde

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

görüreceği üzere bazı yapılarda muhatap doğrudan Tanrı'dır çoklukla *yā Rab* hitaplı cümle(ler) kullanılır: *Gül dēk bedeniñ bolsun selāmet yā Rab / Şimşādıña bolsun istikāmet yā Rab / Bir 'ömr Haq ēylesün kerāmet yā Rab / Kim kirsün arasığa kıyāmet yā Rab* (M, sf. 47: 13b/5); bazı yapılarda Tanrı'ya doğrudan seslenilmez, *Tēhri (te'ālā) / Haq te'ālā* cümlelerin öznesidir, cümlelerin yüklemi 3. şahısta çekimlenir: *'İşmet ü devlet bār-gāhı gerdün-sāy ve 'azamet ve şevket serā-perdesi sidre-fersāy bolsun. Beyt: Közüñni Tēhri dāyim şeh cemāli birle yarutsun / Yaman közdin sēni sēndin yaman közni yırax tutsun* (M, sf. 42: 12a/14-15), *Ol şāhlar ğarībin Haq te'ālā öz penāhıda ve ol ğarībler şāhın Tēhri te'ālā murād cilve-gāhıda tutsun. Meşnevī: Tā cihāndur saña murād olsun / İşiñe dem-be-dem güşād olsun / Hem güşādıñ murād sarı yakın /Hem murādıñ güşād birle yakın* (M, sf 48: 13b/21-23); bazı dua yapılarında da Tanrı'nın adı anılmadan 3. Şahısta emir kipinde yüklemi gerçekleştirecek olanın Tanrı olduğu anlaşılır, bağlı cümle kurgusunda sondaki cümlede Tanrı kelimesi geçer. Duada şartlı birleşik cümlelere de yer verilir, buradaki şart ekiyle çekimlenen fiilli yardımcı cümle umumiyetle zarf görevindedir: *Her kayan yüzlenseñiz feth ü zafer yārıñız bolsun ve cemī' āfāt ve beliyyātdın Haq te'ālā nigh-dārıñız < bolsun >. Āmīn* (M, sf. 23: 7b/8).

2. Arzadaştın kaleme alınmasının gerekçesiyle ilgili, hususiyle padişahın yapması umulan, istenilendir ki çalışmamızda geçiş formülleriyle başlayan bu talep bölümlerini geçiş formüllerine göre tasnif ederek cümle yapısı, cümlelerin ögeleri ve üslubu bakımından değerlendirmeye çalışacağız.

İnşada ana bölümlere geçişlerde cümle başında kullanılan geçiş formülleri açık ve anlaşılır mektup yazma ilkesinin belirgin şeklidir. Eski Uygur Türkçesiyle yazılan mektuplardaki geçiş formüllerini görmüyoruz, ama Fars üslubunun etkili olduğu Selçuklular ve Timur Han döneminde görüyoruz. Nizamü'l-Mülk vasiyetnamesinin son bölümünde talep geçiş formülüyle başlar, vasiyetnamede töre hatırlatılarak yapılması gerekene işaret edilerek istek belirtilir: *Ve tama'-dârem ki Tûs be kesî erzânî dâred ez haşm ki hûb-mu'âmele ve nîk-sîret bâşed tâ ân re'âyâ ra nîk-ufdet ve an se çehâr dih ki menşûr dârü'l-hilâfe [bed an nâtik est] ümmîd dârem ki ez meclis-i 'âlî imza ufted ... [Tûs (vilâyeti halkının iyilik bulması için, maiyetten, iyi yaradılışlı ve iş bilir birisine bağışlanmasını arzu ediyorum. Hilâfet makamından menşûrlü üç dört köy (de buna dâhildir). (Bu hususun) yüce mecliste imzalanacağını ve (buraların, bu) hâdimnin evlatlarına bağışlanacağını ümid ederim.] Ayrıca (bu vasiyetin) hükmünde her ne müşâhede ediyorsa, yerine getirsin. -sUn]* (Özgüdenli 2020: 46-47)

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

Diplomatik mektuplarda muhatap ve mektubu kaleme al(dır)anın diplomatik, hiyerarşik ilişkisi önemli olduğu için söz söylemenin her kelimenin dikkatle seçilerek özenli bir üslupla yapılması gerekir. XV. yüzyıl siyasetnamelerinden *Miftahü'l-Adl*'da “Taķı vezir pādşāhnı yā bēgni ögütlease sözni yumşaq sözlemek kerek. Neçük-kim Tēnri ta'ālā Mūsā birle Hārūn'ğa aydı: “Fir'avn'ğa sözleşiz yumşaq sözleşiz.” tēp. Qavluhu ta'ālā: “*Fe-külā lehu kavlen leyyinen.*” Ba'zı müfessirler aytmışlar kim “Anıñ üçün yumşaq söz ādamğa qatıg sözdin yaşıraq turur ve hem qatıg söz edepsizlik turur.” Taķı vezir kişi mizāc-gūy bolmaq kerekmes.” (MA, 35a/3-6) (Vezir padişaha ya da beye ögüt verdiğinde sözü yumuşak söylemeli. Nitekim, Tanrı taâlâ Musa ile Harun'a “Firavun'a söz söylediğinizde yumuşak söyleyiniz.” diye buyurdu. Tanrı taâlânın kelamı: “*Fe-külâ lehu kavlen leyyinen.*”³ Bazı müfessirler, “Çünkü yumuşak söz insana sert sözden daha iyidir ve de sert söz edepsizliktir.” <diye> söylemişler. Vezir <olan> kimsenin nabza göre şerbet vermesi gerekmez.)

Timür Han'ın Yıldırım Bayezid'e yazdığı her ne kadar Türkçe değilse de binalarına sadık kalınarak yapılan Osmanlı Türkçesine çevirilerinde (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 3431, 3341 numaralı yazmalar) iki padişahın birbirine yazdığı mektup örneklerini ve binasını görürüz. Hitap, nakil, talep ve bunlar arasındaki geçiş formüllerinde Nevâyî'nin *Münşeat*'ında yer alan mektuplarla paralellikler gösterir ki Türk mektup yazım geleneğinin devamlılığının göstergesidir: (1. mektup; Esad Efendi 3431: 188b/1-10)

Elkap (Budur ki Rum pādşāhı olan Bāyezīd)+e,

Geçiş formülü (Ma'lūm ola ki) + Mektup yazanın kendini tanıtımı (*Biz Tañrı'nun şehrlerinde yeni muzaffer ve manşūr pādşāhız.*) + **Nakil** (... mezbūrlar her ne diyāra varsalar nikbet ve şe'metī bile vardığında şüphe yokdur hāşā ki anlaruñ gibi kimesneler sizüñ gibi pādşāhuñ qanadı altında temekkün etmek ma'kül ola.) + **Geçiş formülü (Size naşthāt iderin ki) + Talep** (*zinhār anları şöhetinize getürmeyüp şakına siz*) (2. mektup; Esad Efendi Böl: 189a/1-5)

Elkap (*ol nūneyn-i a'zam u milk-i a'dal-ı ekrem el-mü'eyyed be-te'yīdu'llāh el-mülkü'l-kādir Bāyezīd bahadur cenābın*)+a

Selam (*Selām-āmiz ü peyām-ı muşālihat-engiz teblig ü temhīd kılınduğdan-soñra*) + **Geçiş formülü (ğaraż-ı i'lām oldur ki)**

Timürlüler döneminde kaleme alındığı düşünülen Uygur harfli Oğuz Kağan Destanında Oğuz Kaan'ın Uygur Kağanı olduğu dört bir yana duyurmak için

³ XX/44: “Ama onunla yumuşak bir dille konuşun ki”, Muhammed Esed, Kur'an Mesajı meal-tefsir, 2. C. 1996: 628a.

“TURKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

gönderdiği bitiglerde yarlığını emir, gereklilik, kipli iç içe birleşik cümle içinde şartlı birleşik cümle kurgularında geçiş formülü yoktur, dolaylı ama kısa açık ibarelerle talep belirtilir, emir verilir:

... andın song Oğuz Kağan tört sarığa çarlığ çumşadı. Biltürgülük bitidi, ilçilerige birip yiberdi. Uşbu biltürgülükde bitilmiş iridi, kim: “Men uygurning kağanı bola men, kim yirning tört bulungınung kağanı **bolsam kerek turur**; sinlerdin baş çalunguluk **tilep men turur**. Oşul kim mening ağızumğa baqar turur bolsa, tartıtıg tartıp dost tutar men.” tep tedi. “Uşbu kim ağızumğa bakmaz turur bolsa, çımad çakıp, çerig çekip, duşman tutar men; taguraq basıp, asturıp, yok bolsunğıl tep kılur men.” tep tedi (Seçkin 2012: 102-115).

104 tanesi Hüseyin-i Baykara'ya yazılmış 111 arzadaşt, ilam, taziye, tebrik, sözün tasnifiyle oluşturulan *Münşeat*'ta arzadaştlarda talepler “Ümmîd ol kim”, “Ümmîdim Tēhri te‘ālā keremidin ol kim”, “iltimās aşhāb-ı cāvidānīdin ol kim”, “iltimās ol kim”, “mültemes ol kim”, “Me‘mül andaq kim”, “maṭlūb uşandaq ki”, “ümmîd-vārliq intizārī”, “Qullarnıñ murādı budur kim”, “ḥayāl kılıldı kim”, “ḥayālıda oldur kim” gibi geçiş formülleriyle başlamaktadır. *Alişir Navoiy Asarlari Tilining İzohli Lugati*'nde geçiş formüllerinde yer alan terimlerden **taleb** “1. İzleş, kıdırış, soraş; 2. İstek, arzu, hohiş, ehtiyac” (Fozilov 1983, I.C: s. 169), **ümîd/ümmîd** “arzu, istek, tilek” (Fozilov 1983, III.C: s. 290); **iltimās** “Tilek, istek, birer nerseni soraş; yalınış”; *i. ayla-* ‘taleb kılmak, istek bildirmek; *i. kıl-* ‘birar narsani sorap muracaat kılmak’; *i. et-* ‘yalınıp soramak” (Fozilov 1983, II.C: s. 31) olarak tanımlanır. *Ümmidvārliq* “ümid tutuş” (Fozilov 1983, III.C: s. 291). *Senglâh*'ta tespit edildiği üzere Doğu Türkçesinde *istemek, istegüçi, isteşmek, istet-, istelmek; tilek, tileş-, tilet-, tileşküçi, tilen-, tilençi; kol-* “istemek, talep etmek”, *koldat-* “yardım ettirmek, elinden tutturmak”, *koldan-* “elinden tutulmak, yardım edilmek”; *köz tut-* “ummak, beklemek” Türkçe kelimeler bulunmasında rağmen inşa terimi olarak alıntı kelimeler kullanılmaktadır. *Kim*'li birleşik cümle yapısına işaret eden bu geçiş formüllerinde yer alan ümmîd/iltimās/mültemes/maṭlūb/murād *kim*'li birleşik cümlede esas cümlelerin öznesi olup *kim*'den sonraki yardımcı cümlede ne olduğu açıklanan talep esas cümlede yüklem ismi görevinde *ol, andak* gibi bir zamirle temsil edilir. Burada *kim* hem iki nokta üst üste (:) hem de vurgu amaçlı kullanılır. Yüklem ismi *ol, andak* zamirleri *kim*'den sonra talebin özelliğine göre farklı, zengin cümle tipleriyle açıklanmaktadır: Basit cümle(ler), iç içe birleşik cümle, *tâ, çün* bağlaçlarıyla bağlı cümle, *kim*'li birleşik cümle. Bu cümlelerin yüklemeleri basit veya edilgen çatıda olup gelecek zaman (-Gay, -GusIdUr), geniş zaman (-r,-Ur) kipleriyle

“TÜRKIY XALOLAR FOLKLORINING OIYOSIY O'RGANILISHI MASALALARI”

mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman

istek işlevli çekimlenmektedir. Bu talep cümleleriyle birlikte dua, yakarış için Tanrı'dan 3. Tekil şahıs emir eki (-sUn) ile çekimlenmiş talep cümleleri kurulmaktadır. Taleplerde tasarlama kiplerinin kullanımı: Tasarlama kipleriyle çekimlenmiş yüklemli olumlu ve olumsuz talep cümlelerinde mektubun türüne göre emir, dilek-istek, uyarı, takdir, tavsiye, tembih, öğüt, dua, yalvarma, tavsiye yollu veya doğrudan gereklilik ve temenni/rica, iltimas, emel gibi anlamları bulunur. Talepte sık kullanılan emir kipinin işlevleri konusunda Prof. Dr. Mustafa Argunçah'ın Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu, Çağatay ve Türkiye Türkçesi metinlerinin taratarak Melike Uçar'a yüksek lisans tezi olarak yaptırdığı *Türkçede Emir Kipinin İşlevleri* başlıklı çalışmada bu kipin 71 işlevi tespit edilmiştir⁴. Cümlede bu işlevlerin bir kısmı bazen birarada kullanılır. Mektubun türüne ve muhatapa göre bu anlamlar öne çıkartılır.

Varsayım, ihtimal, olabilirlik anlamında kullanılmış cümlelerde eger “eğer”, emdi“şimdi” yapılarının varlığı dikkat çekmektedir. Eger, emdi“şimdi” kelimesi ise zihinde kurmaca bir düşünce oluşturulurken kullanılmıştır, şartlı birleşik cümleler kullanılmıştır. Varsayım, ihtimal, olabilirlik anlatan cümlelerin gelecek zamana gönderme yapması dolayısıyla –Gay gelecek zamanıyla çekimlenmektedir.

Münşeat'ta mektuplar ana bölümlerin (dua/kulluk dua; arzadaşt/ılam; taleb/ümmid/iltimas; dua gibi) bir nevi başlık olarak kullanılan geçiş formülleriyle belirginleştirildiği bir binayla yazılmıştır. Fars üslubuyla yazılmış dua ve övgüler, geçiş formüllerini bölüm adı olarak düşünüp cümle dışı gibi kabul ettiğimizde cümle kuruluşlarındaki açık, anlaşılır, konu dışı bilgilerin bulunmadığı net ifadelerle ve çoklukla Türkçe basit cümlelerle oluşturulan metin kurgusunun özde Eski Uygur mektuplarından beri takip edilen yapıyla aynı olduğu görürüz.

⁴ Kuvvetli emir, emir, istek, iyi temenni, kötü temenni, dua, beddua, ikaz, uyarı, tembih, öğüt ve akıl verme, tavsiye ve yönlendirme, amaç, neden – sonuç, açıklama, bilgilendirme, haber verme, güven verme güven duyma, cesaretlendirme, meydan okuma, birliktelik, teklif, davet etme, abartma, övme, takdir etme, endişe etme, korku, tehdit etme, mecburiyet, çaresizlik, yalvarma, yakarma, azarlama, çıkışma, paylama, niyet, tasarlama, gereklilik, önemsememe, umursamama, şart, merak, alay etme ve iğneleme, beklenti, yasaklama, teselli, kabul etme, kabullenme, hatırlatma, tedbir alma, reddetme, farz etme, şaşkınlık, gelecek zaman, özetleme, tercih, acıma, ispatlama, imkânsızlık, pişmanlık, danışma, vaatle bulunma, gücenme, bahşetme, özlem, izin verme, nezaket, bıkkınlık, itiraz etme, öngörü, uyandırma, argo, kararsızlık, kararlılık, kışkırtma, yemin etme, sitem etme, pazarlık yapma, hayal kırıklığı işlevi.